

Лисак М. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ОВРУЦЬКА ПІРОФІЛІТОВА ІНДУСТРІЯ: СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ

У статті розглядається виробнича функціональна спеціалізація середньовічних поселень (кінця X – середини XIII ст.) Словечансько-Овруцького кряжу, які займалися обробкою та виготовленням виробів з пірофілітового сланцю.

Ключові слова: Київська Русь, виробнича спеціалізація, пірофілітовий сланець, поселення, пряслиця, Словечансько-Овруцький кряж.

На території сучасної Житомирської області в районі Словечансько-Овруцького кряжу розташоване велике родовище пірофілітових сланців з яким пов'язана велика кількість специфічних пам'яток давньоруського періоду. Вказані пам'ятки привернули увагу дослідників ще в XIX ст. З плином часу і накопиченням великої кількості матеріалів, отриманих в результаті археологічних розвідок та розкопок, науковці дійшли висновку, що мають справу з унікальним явищем – регіоном, вся діяльність населення якого була пов'язана з видобутком, обробкою пірофіліту, а також виготовленням великого асортименту предметів побуту із нього.

Як зазначалося, перші дослідження були проведені ще наприкінці XIX ст. геологами Г. Осовським та П. Тутковським. Саме вони виявили на геологічних об'єктах археологічні артефакти. Самі археологічні пам'ятки зафіксував В. Антонович у ході складання «Археологічної карти Волинської губернії». Протягом XX ст. археологічні дослідження Овруцької середньовічної пірофілітової індустрії не набули комплексного характеру і мали здебільшого локальний характер. За роки незалежності України простежується помітний прогрес.

Планові дослідження в регіоні проводилися Овруцькою експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом А. Томашевського і С. Павленка в межах проєкту вивчення історико-археологічної і палеоприродної спадщини Овруцької волості на Словечансько-Овруцькому кряжі з 1996 р. [3, с. 157].

Станом на 2009 р. С. Павленко зафіксував 36 поселень середньовічного часу, де було виявлено артефакти пірофілітової індустрії. Так, було виділено 6 виробничих регіонів: Нагоряно-Хлуплянський, Хайчансько-Збраньківський, Прибитківсько-Черевківський, Городецько-Словечанський та Листвинський. Значними розмірами, потужністю та інтенсивністю насиченості культурного шару характеризуються поселення Нагорянського і Прибитківського виробничих регіонів [3, с. 159].

Системні археологічні дослідження дозволили виділити виробничу функціональну спеціалізацію окремих поселень:

- поселення, на яких відбувалася первинна обробка сировини та обтесування пірофілітових плит великих розмірів для архітектурно-будівничих потреб;
- поселення, населення яких спеціалізувалося на виробництві пірофілітових прясел;
- поселення, населення яких спеціалізувалося на виробництві дрібних прикрас з декоративних різновидів пірофілітового сланцю;
- поселення на якому вироблялися жорна;
- поселення на якому виготовлялися ливарні форми [3, с. 161].

Первинна обробка сировини та обтесування пірофілітових плит для архітектурно-будівничих потреб здійснювалася недалеко від місць видобутку сировини. Серед виробничих осередків, які спеціалізувалися на первинній обробці пірофілітового сланцю та кварцитів й виготовленні пірофілітових плит для будівництва визначаються поселення Нагоряни II, Хлупляни, Левковичі I, II, Прибитки [3, с. 162]. Немає підстав вважати, що декоративне оздоблення плит здійснювалося на тому ж місці, найвірогідніше цим займалися уже київські майстри. Дослідники виділити дві групи застосування пірофілітових плит у архітектурно-будівничій справі: технологічно-функціональна (блоки, валуни фундаментів і стін, пояси-прокладки, карнизи п'яти арок і закомар, перекриття, гладкі плити підлоги, сходів, порогів) і декоративно-художню (декоративні різьблені монументальні плити настінних композицій і парпетів хор, різьблені інкрустовані плити підлоги, різноманітні деталі передвітарних перепон, престолів і владичних місць, синтронів, бази колон). Ще однією формою використання плит з пірофілітового сланцю було виготовлення саркофагів [1, с. 58].

Практично на всіх поселеннях Овруцького кряжу, за винятком селищ Коптівщина, Левковичі, Прибитки III та Скребеличі II, III, зустрічаються спеціалізовані пірофілітообробні осередки з виробництва

пряслиць [3, с. 160]. Ще наприкінці XIX ст. В. Антонович у своїй «Археологічній карті» розмістив інформацію про 7 таких поселень: біля сіл Михайлівка, Каменщизна, Коптевшизна, Збранки, Овруч, Нагоряни і Хлупляни [6, с. 251]. Наявність майстерень з виготовлення пірофілітових виробів дає підстави визначити спеціалізацію цього поселення за найбільшою кількістю виявлених виробничих артефактів: уламками сировини, фрагментами заготовок та готових виробів, відходи та браковані рештки виробництва. С. Павленко наголошує, що важливою особливістю спеціалізованих поселень є відносно незначна кількість готових виробів з пірофілітового сланцю, натомість переважають відходи виробництва і браковані залишки [3, с. 159].

Так, багатощарові, насичені пірофілітовими артефактами поселення були досліджені у 2002 р. До еталонних відноситься поселення Прибитки I на правому березі р. Норинь, де виявили залишки пірофілітообробної майстерні розмірами приблизно 2х3, яка спеціалізувалася на виготовленні пірофілітових прясел та прикрас (хрестики, намистини). На місці розташування майстерні дослідники виявили більше 2,5 тис. заготовок, напівфабрикатів, бракованих виробів, масиви стружки та шматки породи різноманітних видів пірофіліту. Переважали рожева і рожево-біла сировина з різними декоративними особливостями: смугасті з різнокольоровими прошарками, різнокольорові вкраплення в комбінації зі смугами, монотонні тощо. В загальному під час археологічних розкопок поселення Прибитки I вдалось знайти близько 200 одиниць відходів та заготовок виробництва пірофілітових прикрас і більше 7,5 тис. окремих одиниць залишків заготовок, напівфабрикатів, бракованих екземплярів, уламків, відходів масового верстатного виробництва пірофілітових високо стандартизованих прясел [7, с. 279]. Під час того ж польового сезону були досліджено ще одне еталонне поселення Нагоряни I в урочищі «Крушники». Під час роботи було виявлено і досліджено спеціалізовану майстерню з виготовлення пряслиць з нагорянського червоно-бузкового та фіолетового пірофіліту [7, с. 280].

Меншим за обсягом підйомного матеріалу є поселення Павлюківка I, дослідження якої розпочалися з 2008 р. Зокрема, було знайдено фрагмент заготовки пірофілітового пряслиця біконічної форми заввишки 0,9-1,2 см, діаметром 3,2 см [5, с. 163]. Наявність саме заготовки, а не готового виробу дає можливість зробити припущення щодо спеціалізації.

Окремо варто відмітити спеціалізоване поселення біля с. Кирдани, виявлене у 2011 р. на території Черепинської сільської ради. Техніка

виробництва пряслиць наштотувала С. Павленка та А. Томашевського на висновки про співіснування двох своєрідних варіантів пірофілітообробного виробництва Словечансько-Овруцького кряжу – технологічно досконалого та відносно кустарного. «Кустарність» виробництва прясел на цьому поселенні полягала у відсутності однієї з стадій їх виготовлення, а саме – виготовлення плиток з виточеним конусом пряслиць з однієї або двох боків. До того ж були відсутні кутові фрагменти плиток-заготовок, які утворювалися під час виточування конусу пряслиця на токарному верстаті. Специфічною ознакою кирданівських знахідок є ручна огранка плиток-заготовок із просвердленим отвором ріжучим інструментом. Також на поселенні зафіксовані докази виробництва намистин, у тому числі унікальних – з нанесеними зображеннями тварин та різних символів [4, с. 155].

Залишки виробництва пірофілітових пряслиць виявлені й на укріплених поселеннях кряжу: в Овручі, поблизу сіл Городець (укріплений посад і селище), Словечно (посад) та Норинськ (городище, посад) [4].

Прикраси з пірофілітового сланцю не часто зустрічають на поселеннях, серед них намистини та натільні хрестики. Для таких виробів використовували відносно м'які, декоративні види пірофіліту рожевого, бузкового, темно-червоного кольорів з прошарками різних відтінків. Хрестики були виявлені на західній околиці місцезнаходження Коптівщина, селищ Прибитки I, II, та Черевки. На більшості поселень зустрічаються хрестики типу чотирикінцеві, чотирикінцеві хрестики-підвіски та процвілі. Хрестики сірого кольору з білими прожилками і смугами у значній кількості присутні лише на поселенні Прибитки I. Можна припустити, що майстри з поселення Прибитки I спеціалізувались на культових виробках. Окрім згаданих хрестів було виявлено фрагмент заготовки іконі-образка. На одній з поверхонь фрагмента вирізаний хрест, на протилежній стороні розмічений німб святого. Спеціалізоване виробництво намистин зафіксоване лише на поселеннях Прибитки I, II [3, с. 160].

Осередки, що спеціалізувались на виробництві жорен та ливарних форм зустрічається на селищах Городець, Левковичі, Нагоряни, Павловичі, Полохачів I, Прибитки I, II, Скребелічі I, II, III, Хлупляни, а також на городищі Овруч. Ливарні форми були виявлені на селищах Полохачів I, Прибитки I, II та Хлупляни [3, с. 160]. Варто зазначити, що прикраси з пірофіліту користувалися не меншим попитом, ніж прясла. Їх виробництво в майстернях кряжу було налагоджено, однак часто не мали конкретної спеціалізації, як у випадку з виробництвом прясельця. В таких майстернях виготовлялися різноманітні за розміром та

призначенням речі, наприклад пірофілітові жорна, тиглі і ллячки для ливарницької справи тощо.

Таким чином, пам'ятки Словечансько-Овруцького кряжу свідчать про існування спеціалізованої високоорганізованої індустрії видобутку та обробки пірофілітових сланців в X – середині XIII ст. В результаті багаторічних археологічних досліджень вдалося простежити топографію розташування поселень, пов'язаних з родовищем, виділити поселення, жителі яких були задіяні в окремих процесах видобутку та обробки каменю, а також поселення, всі жителі яких спеціалізувалися на виробництві пряслиць, прикрас, жорен, ливарних форм та будівельних блоків з пірофілітового сланцю.

Список використаних джерел та літератури:

1. Івакін Г., Томашевський А., Павленко С. Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва. *Археологія і давня історія України*. 2013. № 11. С. 56–70.
2. Павленко С. Обробка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького кряжу. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* 2004. С. 215–218.
3. Павленко С. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*. 2010. № 1. С. 157–166.
4. Павленко С., Томашевський А. Дослідження давньоруських пірофілітообробних майстерень біля с. Кирдани на Овруцькому кряжі. *Археологічні дослідження в Україні*. 2013. С. 154–155.
5. Тарабукін О. Пам'ятки VIII–X ст. н. е. на Житомирщині (матеріали до археологічної карти). *Археологія і давня історія України*. 2023. Т. 48, № 3. С. 148–165.
6. Томашевський А. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2017. Т. 25, № 4. С. 240–285.
7. Томашевський А., Павленко С. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* 2003. № 5. С. 279–281.